

© 2004 Pearson Education, Inc. All rights reserved. This publication is protected by copyright. Any unauthorized distribution or reproduction of this work is illegal.

Disproportion

2004

ҚАЗАҚСТАН ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДАҒЫ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ КӨРІНІСТЕРІ

Қазақ жеріне басқа ұлттардың қалай келгені, әсіресе зорлықпен қалайша қоныс аударылғаны жайында тиіш-қашты болса да, жазылып келеді. Солардың бірі - орыс тілінде жазатын қазақстандық кәріс сценарисі әрі драматургы Лаврентий Сонның «Жады» («Память») деп аталатын хроникалық шығармасы. Автор бұл арада өмірде болған оқиғаны драмалық үлгіге салып жазғандықтан да, ерекше формадағы көркем публицистика деп нақтыласақ, жанр табиғатына жақындай түсуіміз әбден ықтимал. Шығарманың басты тақырыбы – Кеңестер Одағының құрамында болған кәріс халқының бастан кешкен трагедиясы.

Кәріс ұлтының бұған дейін Қиыр Шығысты мекен етіп келген диаспорасын өткен ғасырдың отызыншы жылдарының аяқ шенінде Сталиндік режимнің ішкеріге қарай жаппай қоныс аударғаны тарихтан белгілі. Кеңес заманында жабық болып келген бұл тақырыпты тек еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана ашық айтуға мүмкіндік туды. Қазақтар да өз трагедиясын, ақтандақ кезеңдерін осы уақытта ашып жаза бастағанын ескерсек, кәрістер трагедиясының қозғалуы да осыған ұқсас деп тұжырымдай аламыз. Тарихи фактілерге қарағанда кәрістердің Қазақстанға қоныс аударылуы 1938 жылға сәйкес келеді. Бұған әр түрлі дереккөздері дәлел.

Бірақ Л.Сон өзінің «Жады» («Память») деп аталатын шығармасында бұл ұлттың өкілдері Қазақстан жеріне 1937 жылдың күзінде келіп түскенін жазады. Автордың өз сөзімен айтсақ, бұл оқиғаның қысқаша суреті мынандай: «Осенняя ночь 1937-года. Степь. Небо светится бисером звезд. Слышится приближающийся рев мотора. Темень прорезают фары побывавшего грузовика. В контрасте - сумятица людей, слышен лишь грохот открывающихся бортов и беспорядочные реплики, полные страха и ужаса перед безвестностью» (1, 323).

Шығармада Қазақстан жеріне келген кәрістерді жүк машинасына тиіп апарып, түн ішінде айдалаға қалай төгіп тастағаны

суреттелген. Бейтаныс жерге, бөтен адамдардың ортасына зорлықпен келіп түскен адамдардың белгісіздікке душар болып, үрейге берілуі психологиялық жағынан заңды құбылыс. Бұл арасын автор адам болмысының табиғи ерекшеліктерінен шығара отырып, суреттейді. Келтірілген суретті эпизодтың логикалық жағынан да, моральдық тұрғыдан да шындыққа сыйымды екендігі дау туғыза қоймаса керек.

Осылайша белгісіздік тұманында дағдарып қалған кәрістерге алғаш кезігетін Орынбай есімді қазақ қойшысы, әйелі Халима екеуі қамқорлық жасауға тырысады. Қорғансыз адамдарға жан-жақты рақым жасайын десе, өздерінің де мүмкіншіліктері шектеулі.

Айдалаға келіп түскен кәрістердің жанталасып өз күндерін өздері көрмесе, тығырықтан шығып, аман қалудың басқадай амалы жоқ. Алда қылышын сүйретіп қаһарлы қыс келе жатқандықтан, қолдағы бар жабдықтарымен жерді үңгіп, жертөле қазып алып, соның ішінде бас сауғалауға мәжбүр болады.

Адам табиғатын шынайы қалпында көрсету жағынан алып қарастырғанда, шығармаға айтылар сын да жоқ емес. Ырықсыз айдалып келіп, осындай мүшкіл жағдайда жүрген халықтың жоқтан өзгеге бола бір бірімен айтысып-тартысып жатуын, өзара сөз жарыстара берулерін логикалық тұрғыдан аса нанымды дей алмаймыз. Қай заманда да жерінен аударылған адам мүмкіндінше бақылауда, жергілікті басшылық пен органдардың қатаң қадағалауында болатын белгілі. Әсіресе зәрі бет қаратпай, қылышынан қан тамған 1937 жылдан кейін.

Ал сондай жағдайда саяси тұрғыдан сенімсіз деп табылып, басқа жаққа қоныс аударылған кәрістерді жергілікті өкімет адамдары қатаң түрде қабылдап алып, сырттай болса да, бақылау қоюы тиіс емес пе. Шығармада ол жағы тіпті де аңғарылмайды. Сюжеттің дамуы ырғағына қарасаңыз, кәрістер өкіметі жоқ, адамы жоқ, бір иесіз аралға келіп қоныстанып жатқандай әсер етеді. Жергілікті органның өкілі - жүк машинасымен күзетіп алып келетін милиционер ғана. Қарауындағы айдалғандарды ешкімге тапсырмастан, далаға тастап, алды-артына қарамастан, тайып тұратын сол.

Міне, осындай жекелеген тұстары болмаса, шығармадағы адам бейнелері біршама айқын, орыс тілінде жазылғанына карамастан, кейбір тұстарда кәріс ұлтының ұлттық ерешелігін аша алатын шағын штрихтар да бой көрсетіп жатады. «Жады» («Память») деректі драмасы сексен жылдай уақыт бұрынғы тарихи оқиғаларды мүмкіндігінше сол қалпынша жеткізе отырып, жалпыадамзаттық және ұлттық парадигмалар шеңберіне сыйыса алуымен де бүгінгі оқырманның ықыласын аударып алатын деңгейде деп ойлаймыз.

Енді осы арада еске сала кететін бір жағдай - осы аталған хроникалық шежіренің негізінде фильм түсіріліп, онда қазақ жеріне қоныс аударылған кәрістердің трагедиясы көрерменге әсерлі түрде жеткізілген деп айтуға болады. Бұл арада көркем фильмді талдап жату міндетімізге кірмейтінін ескерсек те, аталған шығарма мен оның экрандық нұсқасында ептеген айырмашылықтар да кездестеніп айтып өткеніміз жөн. Басты көркемдік өзгешелік деректі туындыдағыдай емес, фильмде сиволизм нышандарының орын алғандығында.

Тәуелсіздік кезеңі ішіндегі басқа ұлт қаламгерлерінің жазған тақырып деңгейін көтере алатын көркем публицистикасы сан жағынан аз деп айтуға болмайды. Бірақ олардың барлығынан жалпыадамзаттық және ұлттық парадигма айқын атойлап көрініп тұр десек, артық айтқандық болып шығуы да ғажап емес. Сондықтан бұл мәселені сақтықпен, ізденіспен қарастыру керектігі – шығармашылық заңдылық. Мұндай бағыттағы шынайы ізденістің өз нәтижесін беретініне де көз жеткізу қиын емес.

Аталған деректі роман, очерк, эсселерде әңгіме айтушы кейіпкерлердің өз ауыздарымен баян қылағындары – Қазақстан жеріне алғаш рет қалай аяқ басқандығы, сөйтіп осынау сүреңсіз шолейт өлкеде ары қарай қалай өмір сүріп кеткендері. Қазақтардың арасына басқа ұлт өкілдерінің келіп, қоныстануының тағдыры әрқилы екені оқырман қауымға тарихи деректерден жақсы мәлім.

Қазақ жеріне басқа халықтардың қоныс аудару шежіресі түрлі кезеңдерге бөлінеді. Бұл жөнінде әр уақытта айтылып жазылып жүр. Кеңес дәуірінде қоныс аудару тарихының

ішіндегі сталиндік репрессияға ұшырап, еріксіз келгендердің жөні бір бөлек. Кеңестер Одағының Қиыр Шығысынан 1938 жылы кәріс (хоку сарам) ұлтының өкілдерінің, одан кейін 1944 жылы Кавказды мекендеуші халықтардың жер аударылуы жайындағы нақты мағлұматтар темір шымылдық деп аталатын Кеңестер империясындағы тоталитарлық заманда сол ақтандақ қалпы жабық болып келді. Бұл тақырыптың назарға ілігіп, әр қырынан жазыла бастағаны – еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі жылдарда ғана.

Альберт Штульбергтің «Бескунак» – хроникалық деректі романы ресейлік немістердің жылы орындарынан қалай күштеп көшірілгендігі жайында қызықты сыр шертеді. Шығармада аталған халық өкілдерінің зорлықпен қоныс аударылуына түгелдей сараптама беріп, шолу жасап шығу мақсат етіп қойылмаған. Аталған тақырып бір отбасының мысалында әңгімеленіп, бас кейіпкердің көріп-түйген жағдайлары негізінде тарқатылған.

Елдің бір жақ шетіне жау тиіп, майдан далаларында кескілескен ауыр ұрыстар жүріп жатқан кезеңде халықтарды мекендеп қалған жылы орындарынан қозғап, бөтен жер, бөтен ортаға жер аудару оңай-оспақ шаруа емес. Қаржылық-материалдық шығындардың көптігін былай қойғанда, аттап өтуге болмайтын, адамдарға ауыр әсер ететін түрлі фактологиялық жағдайлар тағы бар.

Автордың басымырақ мән бергені – жаңа жағдайдағы психологиялық-моральдық үйлесімсіздіктер. Соғыс немістермен болып жатқаннан кейін халықтың өз ортасында жүрген неміс ұлтының өкілдеріне жатырқап, сенімсіздікпен қарауы заңды. Шығарма авторы ұлттық үйлесімсіздік жағдайларына мән бере келіп, осындай көзқарастағы адамдарды кінәлауға болмайтынын да қаперге салып өтеді. Өйткені, бұндай көңіл-күйдегі адамның қоғамнан, оның қызу тіршілігінен сыртқары оқшауланып, қоғамдық ортақ ағыстан бөлініп қалуы да заңды екен.

Соғыс басталып кеткеннен кейін, 1941 жылдың күзінде Поволжье бойындағы неміс ұлтының өкілдері алып империяның шығысына қарай күштеп көшіріле бастаған. Бұндай зорлықпен

көшіру әрекеті тек неміс ұлтының өкілдері шоғырланып тұратын Повольжені ғана емес, Одақтың астанасы Мәскеу қаласын да шарпыпты. Кітап авторы Альберт Штульберг – он тоғыз жасар жігіт кезінде сол Мәскеуден зорлықпен қоныс аударылғандардың бірі. Ол бастапқыда Орал тауының шығыс баурайындағы Челябинск қаласына келіп, завод жұмысына орналасады. Оның Қазақстанға жіберілгені сәл кейініректе.

Сыр бойындағы шағын қалаға қоныс аударуға мәжбүр болған жас жігіт қазақ арасында өздерінің қалай өмір сүргендігі жайында сыр шертеді. Шығарма ішінде қызықты оқылағын беттер – кейіпкердің Челябинскідегі заводта еңбек етіп жүрген күндері мен Қазақстанға қоныс аударылғаннан соңғы Сыр бойындағы қалашықтағы қазақтар ортасы, осы жылдар ішіндегі айналадағы халықтармен қарым-қатынас жасау сипаттары.

Аталған роман-хрониканың көркемдік болмысы жайында белгілі қазақстандық қаламгер Герольд Бельгер: «Не большой по объему, предельно лаконичный роман-хроника широкоохватен, затрагивает разные слои общества сталинского времени, детально высвечивает «свинцовые мерзости» тоталитарного режима, при котором судьбы заключенных и вольных, пришлых и коренных, палачей и жертв переплетались самым тесным и фантастическим образом» (2, 6) Автор жер аударылып келген немістерге күдікпен қарайтын адамдармен бірге, оларды өзімсініп, жанашырлық сездірген жандардың да ұшырасқанын айтады. Бұл жағдай шығармада, негізінен, әскери комиссар Жәлел Асқарбеков пен оның отбасының мүшелері арқылы көрініс тапқан. Қазақ ұлтының ұстамдылығы, қонақжайлылығы, ақкөңілділігі де осы кейіпкер арқылы байқалады. Қазақ әйеліне тән тұйықтық, нәзіктік сипаттарын сездіретін жандар – осы үйдің әйелі мен қызы. Сонымен бірге колония бастығы Молдағалиев, шолақ қол Бекжан сияқты қазақтардың бейнелерінің сомдалуы қанық.

Бұл кісілердің қай-қайсысын да Штульберг автор ретінде ғана емес, басқа ұлт өкілінің көзқарасы тұрғысынан да жан жылылығымен іш тарта бейнелейді. Сонымен бірге елдің соғыс болып жатқан жағынан қоныс аударылған кейбір

босқындардың ашкөздігі, қасқырдай қайсарлығы да автор назарынан тыс қалмаған:

«Многие беженцы, согнанные с насиженных и нередко зланных мест из числа киевлян, одесситов, харьковчан, приносили с собой чемоданы – сундуки туго набитые советскими дензнаками в крупных купюрах, и иными ценностями.

Предчувствуя неминуемый голод, беженцы знающие зыбкую цену советской «валюте» и обеспечившие себя «бронью», вмиг под метлу подчистили все съестное, и цены взвинтились до немислимых масштабов. На городишко обрушилась голодная напасть» (3, 96) деген жолдардан сол замандағы уақыт шындығы бұрын айтыла бермейтін жаңа бір қырынан елестейді. Бұлар бұрынғы әдебиеттерде кездесетін аш-жалаңаш мүсәпір босқындар емес, айналасына қасқырша тиген қатігез қоныс аударушылар. Қонақжай қазақ ұлтына қарама-қарсы түсініктегі басқа ұлт өкілдері. Айналасын қырып-жайпай келген олар жаңағыдай әрекеттерімен сыбағаларынан қағып, жергілікті тұрғындардың өзін аш қалдырады.

Автор екі түрлі ұлттық парадигманы шендестіру арқылы белгілі бір философиялық тұжырым жасауға болатын ащы шындықты көлденең тартады. Бұндай ашкөздік психология негізінен қалалы жерлерден шыққан, өз заманындағы өркениеттің өрінде жүрген босқындарға тән сендігін де автор жасырмастан атап өткен.

Бір ауыз сөзбен айтқанда, жаншай қоныс аудару жағдайындағы әр түрлі ұлттық менталитеттердің шендесуі, жанасуы, сол арқылы көрінетін ұлттық парадигмалар нышаны аталған шығармаларда уақыт шындығынан алынып отыр деуімізге негіз бар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сон Л. Память / Дорожка феи в саду. - Алматы: Руан, 2006. – 352 с.
2. Бельгер Г. На изломе крутого времени // Штульберг А. Бескунак. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 176 с.
3. Штульберг А. Бескунак. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 176 с.